

УДК 811.161.2'28:091

Борис КОВАЛЕНКО

**ТЕКСТОЛОГІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ РУКОПИСІВ С. РУДАНСЬКОГО
(МОРФОЛОГІЧНИЙ РІВЕНЬ)**

Важливим джерелом історичного вивчення подільських говірок є автографи художніх творів письменників-подолян. У статті охарактеризовано основні морфологічні особливості подільських говірок у рукописах співомовок С. Руданського.

Ключові слова: подільські говірки, морфологічні риси, С. Руданський, співомовки.

Важливим джерелом історичного вивчення подільського говору є фольклорні та етнографічні записи з Поділля, а також рукописи творів письменників-подолян XIX – поч. XX ст. Говіркові риси частково відбито в записах К. Шейковського, А. Димінського, К. Широцького, І. Галька, С. Руданського, А. Свидницького, В. Гнатюка, А. Коціпінського, а також у художніх творах С. Руданського, А. Свидницького, М. Коцюбинського та ін. Різні мовно-структурні рівні подільських говірок були і є об'єктом дослідження багатьох українських мовознавців. Фонетичні особливості досліджували Т. Бабіна, П. Ткачук, словотвірні були предметом зацікавлень Л. Яропуд, лексичні риси подільського говору вивчали К. Баценко, Д. Брилінський, І. Варченко, М. Доленко, В. Рахинський, С. Рудницький, Л. Терешко, А. Мединський, фраземи говірок Західного Поділля на позначення явищ, ознак та процесів, пов'язаних із життям та діяльністю людини обрала предметом свого дослідження Н. Коваленко, синтаксичними рисами подільського говору, зокрема уманських діалектів, цікавився С. Рудницький. Загальні ознаки мовлення подолян на прикладі однієї говірки подано у працях таких дослідників, як Г. Голоскевич, Є. Грицак, І. Грицютенко, А. Дердюк, В. Зборовець, О. Мельничук, В. Отроковський, А. Сорочан, Г. Яцимирський.

Мета нашої розвідки – проаналізувати морфологічні особливості подільських говірок. Матеріалом обрано рукописи співомовок Степана Руданського, які зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Актуальність і важливість вивчення автографів вбачаємо в тому, що морфологічні риси, як і інші лінгвістичні, подільських говірок у сучасних виданнях знівельовані.

Морфологічну будову подільського говору характеризує низка ознак, найважливішими з яких є: іменники середнього роду на *-а*, II та IV відмін в орудному відмінку однини мають закінчення *-ом*, (*зільом*, *насіньом*, *смітьом*, *клочом*, *курчом*, *тельом*); іменники жіночого роду III відміни в орудному

відмінку однини мають закінчення *-oiv* (сольою, тіньою, мазьою), ці ж іменники в родовому відмінку однини можуть мати паралельні закінчення *-и*, *-і* (соли – соли, ночи – ночі); в давальному і місцевому відмінках однини прикметників та неособових займенників жіночого роду наявні звичайні усічені закінчення з опущеним [i] (*зелені траві – на зелені траві, ті дівчині – на ті дівчині*); в формах 1-ої ос. однини теперішнього часу чергування голосних [d] – [дж], [z] – [ж], [m] – [ч], [c] – [ш] звичайно немає (*ходю, носю, крвтю*); в дієсловах II дієвідміни в 3-ій ос. однини теперішнього часу поряд із широко знаними формами з особовим закінченням *-т* зафіксовані форми на зразок *ходе, носе, просе*; форми минулого часу типу *ходилис-мо, ходилис-те*; відоме й препозитивне вживання частки *ся* (*як ся доведе*); в формах вищого й найвищого ступенів порівняння широко знані утворення з суфіксами *-ишч-*, *-ч-* (*веселіщий, молодчий*)¹.

У рукописах С. Руданського виявлено низку морфологічних рис, пов'язаних із подільським діалектом.

Вищий ступінь порівняння прикметників у більшості українських говорів, як і в літературній мові, твориться за допомогою суфіксів *-и-* та *-иш-*, які, щоправда, унаслідок різних асимілятивних і дисимілятивних процесів, а також інших фонетичних перетворень, можуть мати різні варіанти. Зокрема, суфікс *-иш-* у багатьох південно-західних говорах набрав вигляду *-ишч-*². Саме цей суфікс використовував письменник для вираження вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників замість суфікса *-иш-*: “Купець каже: «Я зь Ягышту Найяснищий цару Но пры соби на сю пору Не маю товару»”³ (Лірникові думи); “Щобь идень сынъ бувъ *найкраций* Другий *найсильнищий* А щобь третій сынъ у него Бувъ *найрозумнищий*” (Лірникові думи). Виникнення цих форм мовознавці пояснюють аналогією форм типу *вищий, краций* тощо, але вони могли витворитись і внаслідок дисиміляції *и>ч*: *-иши-* (через асиміляцію до наступного *и*), *> -иши > -ишиш-*, а далі через дисиміляцію *> -ишч-* (орфогр. *-ишч-*)⁴.

Як відомо, твірною базою пасивних дієприкметників є дієслова недоконаного і доконаного виду всіх класів (крім дієслів із суфіксом *-и-* в основі). Утворення їх неоднотипне – від основи інфінітива і від 1-ї та 2-ї ос. однини теперішнього часу за допомогою суфіксів *-и-*, *(-ен-)*, *(-єн-)*, *-т-*. В оформленні пасивних дієприкметників, як зауважує С. Бевзенко, спостерігаємо певні відмінності в діалектах. Наприклад, у подільських говірках, у східній частині південно-волинських (на Житомирщині), у суміжних із ними південно-східних і деяких поліських говірках (на Київщині, Черкащині) досить широко знані форми дієприкметників із заміною передсуфіксального [e] на [a]⁵. У рукописах співомовок С. В. Руданського фіксуємо заміну суфікса *-ен-* на *-ан-*: “И все мисто комашнею Къ скали прыпадае Нибы *згубляного* счастья На нии *шукае*” (Лірникові

¹ Прилипка Н.П. Подільський говір // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. Видання друге, виправлене і доповнене. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – С. 498; Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. – К.: Вища шк., 1980. – С. 217-218.

² Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. – К.: Вища шк., 1980. – С. 114.

³ Тут і далі приклади подаємо за: С.В. Руданський Співомовки. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Фонд 63. – Од. зб. 3, 13, 14. У дужках зазначаємо назву твору.

⁴ Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору) / С.П. Бевзенко. – Ужгород: Закарпатське обласне товариство, 1960. – С. 221.

⁵ Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. – К.: Вища шк., 1980. – С. 145-146.

думи); “Кругомъ церкви на подвирьи Трава зеленіє Тилько каминь край дзвinyaцьи *Зкругляный биліє*” (Лірникові думи).

У XIX ст. в обох варіантах української мови фіксувалися ненормативні форми орудного відмінка однини іменників I відміни із закінченням -ою замість -ею (*діжою, душою, землею, зорьою, славутицьою*)⁶. В автографах співомовок переважає нормативна флексія: “И счасльва ему була Дальная дорога У мынути винъ зъ *землею* Выйшовъ передъ Бога” (Лірникові думи); “Взялы туркы козака, На смерть засудылы Мыжи ногы ему киль Довгый заложылы Тай *довбнею* и женуть А той тилько каже: «Та бый ривно, колы бьешь Не мылыся враже!» (Турецька кара), однак у поодиноких випадках фіксуємо й закінчення -ою: “И злывалось ясне небо Зъ темною *землою* А за зобомь спочывало Сонце надъ водою” (Лірникові думи). Зауважимо, що трапляються випадки, коли в рукописі зафіксована нормативна флексія -ею, а в академічному виданні творів поета – ненормативна -ою, і навпаки, порівняймо: “И говорыть Господь Ною «Сыну вирный Ною Ты готуйся! Все кинчылось! Кара над *землею*»” (у рукописі) – “И говоритъ господь Ною: «Сину вірний, Ною! Ти готуйся – все кінчилось! Кара над *землею!*»” (в академічному виданні⁷); “Вода сплыла. Ной остався, Выйшовъ-подывывся И заплакавъ надъ *землою* И Господу молився” (у рукописі) – “Вода сплила; Ной остався, Вийшов, подивився I заплакав над *землею*, Господу, молився (в академічному виданні⁸).

У сучасній українській літературній мові в орудному відмінку іменники II відміни мають флексії -ом (чоловічий і середній рід – тверда група), -ем (-ем) (чоловічий і середній рід – мішана і м’яка група), -ям (середній рід із флексією -а (графічно я) у називному відмінку). Майже для всіх говорів української мови характерною є тенденція до поширення флексій іменників твердої групи в іменниках м’якої та мішаної груп⁹. Форма орудного відмінка однини іменників на -ом замість нормативної на -ем поширена на Поділлі і тому, що є природною, зафіксована в співомовках: “Прыбувъ Мошко съ Петрополя Тай людей дурывъ Що ныбы винъ у столыци *Съ царомъ* говорывъ” (Розмова).

Іменники III відміни, незалежно від походження, як зауважує І. Матвіяс, за сучасним правописом мають закінчення -і (*тіні, радості*), хоч донедавна нормативними були форми на -и (*тіни, радості*)¹⁰. Як відзначає С. Самійленко, флексія -і, що виникла внаслідок впливу іменників з основою на -jā-, є порівняно новою. Так, у південно-східних, північних, частково і південно-західних говорах процес заміни флексії -и (← др. -u) флексією -і (←-h) здійснюється протягом трьох-чотирьох століть і не завершився й донині¹¹. Використання словоформ з *и* замість *і* у формі родового відмінка однини іменників III відміни (*смерти, ночи,*

⁶ Матвіяс І.Г. Взаємодія східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови (словозміна) / І. Матвіяс // Культура слова. – 2011. – Вип. 75. – С. 149

⁷ С.В. Руданський Співомовки. Переклади та переспіви / Степан Руданський – К.: Наукова думка, 1985. – С. 240.

⁸ С.В. Руданський Співомовки. Переклади та переспіви / Степан Руданський – К.: Наукова думка, 1985. – С. 245.

⁹ Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору) / С.П. Бевзенко. – Ужгород: Закарпатське обласне товариство, 1960. – С. 221; Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. – Ч. I. – К.: Рад. школа, 1964. – С. 123.

¹⁰ Матвіяс І. Іменникові варіанти в українській мові / Іван Матвіяс // Культура слова. – 2003. – Вип. 63. – С. 73-80.

¹¹ Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови / С.П. Самійленко. – Ч. I. – К.: Рад. школа, 1964. – С. 145-147.

крови) є виразною ознакою південно-західних говірок, зокрема подільських, що відбито в автографах співомовок: “Якъ умру я на чужыни Хто буде мольгытьсь? Чымъ буде душа голодна По смерты жывытысь?” (Два трупи); “Пасе дивча коровонькы До темной нocy Выплакала за мыленькымъ Свои ясни очы” (Упир); “И заплела въ косы зыля Видь злои *напасты!* И послала на лужочокъ Зновъ коровы пасты” (Упир); “Пасе дивча коровонькы До темной нocy Выплакала за мыленькымъ Свои ясни очы” (Упир); “И свыснувъ разъ и свыснувъ два Зирвався витерь зъ *полуночы!*” (Хрест на горі); “Трохымъ видь страху задрожавъ Но годи!.. Тра видповидаты Ото винъ *смилосты* добравъ И ставъ до кудого казаты...” (Хрест на горі). Однак у рукописних варіантах співомовок поета фіксуємо й нормативну форму з [i]: “А Богъ зъ неба ему каже: «Сыну не хвалься!... Хоть ты сьльный, а зи *смерти* Ты даремне кпышся!..»” (Лірникові думи). До переліку словоформ з *-и* можемо віднести також відіменникові прислівники типу *в ноци*, оскільки їх написано окремо від прийменників. Останнім часом, підкреслює І. Матвіяс, під впливом практики української західної діаспори форми на *-и* в літературній мові знову активізувалися, а остаточно нормативність чи позанормативність флексії *-и* в цих формах визначить майбутня мовна практика¹².

Іменники жіночого роду III відміни в орудному відмінку однини мають нерідко закінчення *-ою* (*-ею*), наприклад: “Вививъ ты мене зъ неволи Сьльною рукою Не карай же на чужыни *Смертею* лыхою” (Два трупи). Уживання цього закінчення, на думку дослідників – одна з найцікавіших діалектних рис, що охопила значну територію південно-східних, південно-західних і частково північних говорів. Тут позначився вплив іменників колишніх *-ā-*, *-jā-* основ на іменники колишніх *-j-* та злитих з ними приголосних основ, що виявився у поширенні в останніх флексії орудн. відм. одн. *-ою*, *-ею*¹³.

Як зазначають дослідники, “у південно-західних діалектах іменники типу *люди, гости* в родовому відмінку множини здебільшого мають закінчення *-ий*”¹⁴. У текстах співомовок у словах такого типу також вживається ця флексія та її варіант *-ій*, наприклад: “За чупрыну ухапывъ Зъ воды вытыгае Панъ дякуе мужыку *Грошій* добуває...” (Надгорода).

Поряд із нормативним для сучасної української мови закінченням *-и* у слові люди (“Быдни *люды!* Хто ихъ выдывъ Серце каминило вси обшарпани обдерти Ажъ свитыця тило” (Лірникові думи) нерідко фіксуємо й флексію *-е* (“... жинка молода Старого пытае: Чого Коваль якъ куде, То задомъ кывае? – А то доноу, – каже той, Тагы ... *люде*, Колы задомъ не кывне, Ничого не буде” (Правда); “До схиць сонця *люде* йдуть Въ раднахъ трупивъ два несуть Коломъ груди имъ прогналы На граньци закопалы” (Вечорниці); “Позволю вамъ на рикъ лышь разъ На свить поглянуты де *люде* Но й то не билыше якъ начасъ Дывытыся вамъ можна буде!..” (Хрест на горі)), що є характерним для багатьох письменників XIX ст., зокрема І. Котляревського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемівського, Г. Квітки-Основ’яненка, Т. Шевченка, П. Куліша, А. Свидницького.

Від низки іменників колишніх *-ā-*, *-jā-* основ у різних українських говірках, зокрема й подільських, знаходимо форми родового відмінка множини із

¹² Матвіяс І. Іменникові варіанти в українській мові / Іван Матвіяс // Культура слова. – 2003. – Вип. 63. – С. 73-80. Матвіяс І. Іменникові варіанти в українській мові / Іван Матвіяс // Культура слова. – 2003. – Вип. 63. – С. 73-80.

¹³ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне товариство, 1960. – С. 61

¹⁴ Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К.: Вища шк., 1980. – С. 210.

флексією *-iv*, що витворилася під впливом *-i-*основи. Уживання цієї флексії замість нульової у формах родового відмінка множини іменників жіночого роду І-ої відміни – звичне явище в говірках, подільських із-поміж них: “И зачавь людеи збыраты Звырыну и птахивь Ризныхъ гадивь, ризныхъ жабивь Рыбъ и черепахивь” (Лірникові думи); “А тымъ часомъ люде стали *Штукивь* добыраты И увсюды коло ставу Млены будуваты” (Лірникові думи); “И зачалы диты зъ *вербивь* Гилячкы ломаты И ломаты – и пидь ноги Господу кыдаты” (Лірникові думи).

З особливостей мови С Руданського, які з погляду сучасних норм сприймаються як діалектизми, можна назвати форму родового відмінка однини від іменників чоловічого роду II відміни на *-a*. У співомовках фіксуємо колишню форму родового відмінка однини *δ*-основ, наприклад: “Середь *лиса* стара лыпа *Вика* доживае А пидь лыпою розбійныкъ *Думоньку* гадае” (Два трупи). “До початку сего *свита* Ще до чоловіка На престолы Богъ великій Жывь ись передь *вика*” (Лірникові думи).

Подільські говірки в морфології характеризуються усіченим закінченням з опущеним [i] у давальному і місцевому відмінках однини прикметників та неособових займенників жіночого роду: “Колысь я изъ тяжкой тугы На *лави дубови* лежавъ” (Богдай тебе); “«А *крамная*, каже, де?» – Та *крамна* ледащо! – «Чого?» каже – Бо въ *крамни* Чухатысь не ма въ що!»” (Крамная сорочка); “...Тай каже купцеви: «Та *купуй* уже *купуй* Славная конына! Чы жъ не бачышь якъ по *ни* Сплакалась дытына?»” (Славная конина); “Межь хрестамы шось росты Въ *ти* мынути начынае” (Вечорниці).

Подільське діалектне мовлення, як і інші південно-західні говірки, поряд із формою знахідного відмінка *мене, тебе* особових займенників *я, ти*, що збігається з родовим відмінком, відбиває давню форму *мня/мя, тя*: “Якъ умру я на чужыни Хто *мя* поховае? Хиба воронь чорнокрылый Тило общипае” (Два трупи); “Боже вичный Боже дывный Боже дай мни сылу Повернутысь, повыдаты Родыноньку мылу...” (Два трупи); “Якъ ся маешь моя мыла! Поизжай зо мною Зле тоби на свиты жыты Возьму *тя* зъ собою ” (Упир); “Ты не моя!.. Но щожъ я маю? Чымъ похвалюсь тоби и я? Хиба лышь тымъ, що *тя* кохаю; Но ты, дивчино, не моя!...” (Ти не моя). У подільському ареалі звичною є форма *мні* замість нормативної *мені*: “А дивчына сама зосталась Слоозамы гиренько зальлялась И якъ той пень нимый стоить И думае: «нащо *мни* свить На що *мни* быльшь у нему жыты Колы не хочуть мя любыты!” (Розмай).

Енклітичні форми давального відмінка однини особових і зворотного займенників (*ми, ти, си*), перші з яких (*ми, ти*) навіть переважали в староруських пам'ятках над формами *мьнѣ, тобѣ*, то вони звичайно вийшли з ужитку й зберігаються як архаїзми в південно-західних українських говорах, наприклад, у закарпатських: *дайте ми гусочьку, хоч голову ми зотніте, буду ти на помочи, де ти отец, так си там сидять* та ін. ; у говорі галицьких лемків: *то ми ся подоба, што онкті гварят, купів сі чачко, він поміг ми і т. д.* Утрата енклітичних форм давального однини особових і зворотного займенників, на думку С. Самійленка, сталася не одночасно; спочатку, уже на староруському ґрунті, виходить з ужитку форма *си*, з XV ст. починає виходити з ужитку форма *ти*, а з XVI ст. і форма *ми*, причому найраніше ці форми виходять з ужитку в українських пам'ятках південно-східного і північного походження¹⁵. У співомовках С. Руданського такі

¹⁵ Самійленко С. П. З історії форм давального відмінка особових займенників у давньоруській та українській мовах // Питання історичного розвитку української мови : Тези повідомлень міжвузівської наукової конференції (Харківський університет). –

форми хоч і не широко, але представлені, наприклад: “Тяжка на серденьку печаль Слоозамаы лычко обмываю Чогось нема, чогось *мы* жаль Чого жь, чого? – сама незнаю” (Хрест на горі).

У подільських говірках досить часто використовуються злиті форми минулого часу складеного типу, що є поєднанням основної складової частини колишнього перфекта (дієприкметника) з допоміжним дієсловом у скороченому, zdeформованому вигляді: *казали-сьти, приніс-ем*. Форми такого типу фіксуємо й у співомовках С. В. Руданського, наприклад: “*Утопыла-сь* мене донько Въ холодную воду: *Витдала-ись* нечыстому Здравля и вроду!...” (Упир); “*Утопыла-сь* мене донько Въ холодную воду: Погубыла здоровлячко и мылую вроду!...” (Упир).

Отже, аналіз рукописної спадщини Степана Руданського дає підстави зробити висновок, що мова його творів хоча й унормована, проте не позбавлена й діалектних рис. Подільський говірковий ареал виразно проступає на морфологічному рівні мови текстів поета. Серед локальних граматичних маркерів ідіостиллю письменника виявлено *константні* та *перемінні*. Письменник був послідовним у відбитті таких морфологічних рис, як: суфікс *-ишч-* у формах вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників (*найкрацій, найясніший*); суфікс *-ан* у дієприкметниках (*згубляний, скругляний*); флексія *-а* в родовому відмінку іменників II відміни однини (*світа, віка, ліса*). Паралелізм форм виявлено в іменниках III відміни родового відмінка однини (*смерти – смерті*); у вживанні флексії *-е / -и* у слові люди (*люде – люди*). Впливом рідномовного оточення зумовлені форми з усіченим закінченням з опущеним [й] у давальному і місцевому відмінках однини прикметників та неособових займенників жіночого роду (*на лаві дубові – на лаві дубовій*); функціонування закінчення *-ів* у формі родового відмінка множини (*жабів, черепаків*), використання займенникових форм (*мня/мя, тя* – у значенні *мене, тебе; ми* – у значенні *мені*). Обмеженість функціонування флексій *-ою* у формах орудного відмінка однини іменників I відміни; *-ом* у формах іменників II відміни; закінчення *-ий (-ій)* в іменниках типи *гості, гроші*.

Borys Kovalenko

Textological working of manuscripts of S. Rudanskyi (morphologic level)

An important source of historical studying of Podillia dialects are autographs of literary works of Podillian writers. In the article the main morphological features of Podillia dialects that are found in manuscripts of S. Rudanskyi's spivomovkas are described.

Key words: Podillia dialects, morphological features, S S. Rudanskyi, spivomovkas.

Борис Коваленко

Текстологическое изучение рукописей С. Руданского (морфологические особенности)

Важным источником исторического изучения подольских говоров являются автографы художественных произведений писателей-подоляков. В статье дана характеристика основным морфологическим особенностям подольских говоров, которые зафиксированы в рукописях С. Руданского.

Ключевые слова: подольский говор, морфологические особенности, С. Руданский.